

9. Орлов И. Б. “Ряженные капиталисты” на нэповском празднике жизни / И. Б. Орлов, С. А. Пахомов. – М., 2007.
10. *Очерки истории бизнеса.* – СПб., 2001.
11. Сазонов М. Безработный / М. Сазонов // В часы досуга: Еженедельное литературно-художественное и сатирическое приложение к газете “Пролетарий”. – 1922. – № 11.
12. Сенченко І. Оповідання. Повісті. Спогади / І. Сенченко – К., 1990.
13. Сорокин П. Современное состояние России / П. Сорокин // Новый мир. – 1992. – № 4.
14. Сосюра В. Твори / В. Сосюра. – К., 1986. – Т. 1.
15. Сушко О. О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929) / О. О. Сушко. – К., 2003.
16. Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в начале НЭПа (1921–1925) / И. Я. Трифонов. – Ч. 2. Подготовка экономического наступления на новую буржуазию. – Л., 1969.
17. *Финансовая газета.* – 1924. – 9 дек.
18. *Центральний державний архів вищих органів влади України.*
19. Членов С. Экономическая политика и революционная законность / С. Членов // Народное хозяйство. – 1921. – № 8–9.
20. Шагинян М. В стране коньяка и хлопка / М. Шагинян // Россия. – 1923. – №6.
21. Югов А. Народное хозяйство советской России и его проблемы / А. Югов // НЭП: взгляд со стороны. – М., 1991.

УДК 355.402(470+571:5-9)"18"

Форми здійснення військової розвідки Російської імперії на мусульманському Сході в ХІХ ст.

Гоков О. О.

Гокова О. О. Форми здійснення військової розвідки Російської імперії на мусульманському Сході в ХІХ ст. В статті зроблено аналіз особливостей військової розвідки Росії на мусульманському Сході. Визначено основні форми її здійснення. Показано, що вони різнилися, перш за все, в залежності від методів збирання інформації, кінцевої мети та статусу розвідників.

Ключові слова: військова розвідка, мусульманський Схід, офіцери Генерального штабу.

Гокова О. А. Формы осуществления военной разведки Российской империи на мусульманском Востоке в XIX в. В статье сделан анализ особенностей военной разведки России на мусульманском Востоке. Определены основные формы её осуществления. Показано, что они отличались, прежде всего, в зависимости от методов получения информации, конечных целей и статуса разведчиков.

Ключевые слова: военная разведка, мусульманский Восток, офицеры Генерального штаба.

Gokov O. A. Forms realizations of military secret service of the Russian empire on moslem East in XIX century. In the article is done analysis of features of military secret service of Russia in the countries of moslem East. The basic forms of its realization are certain. It is rotined that they differed, foremost, depending on the methods of receipt of information, ultimate goals and status of secret service agents.

Key words: military secret service, moslem East, officers of the General staff.

XIX ст. – час активної експансії Російської імперії на мусульманський Схід. Під останнім в даному випадку розуміються середньоазійські держави, Афганістан, Персія, Османська імперія, тобто держави і території, що знаходилися біля кордонів імперії, мали стратегічну важливість і були умовно об'єднані єдиною культурною традицією, що формувалася в рамках ісламу. Просування Росії на схід не могло здійснюватися без певної підготовки. Однією з її форм була розвідка – економічна, політична, військово-стратегічна та ін. Проблема, що винесена у заголовок нашої роботи, представляється актуальною у світлі переосмислення імперського минулого, що відбувається в країнах колишніх Російської імперії та СРСР. Мета даної роботи – дослідити форми військової розвідки Російської імперії на мусульманському Сході. Хронологічні рамки взяті нами дещо умовно і охоплюють XIX ст., коли спостерігається повний цикл експансії: від перших сутічок та розвідок, через пряме захоплення чи економічне поневолення до економічної і політичної інтеграції мусульманських територій до імперського простору. На фоні вказаних процесів ми можемо розглянути особливості військової розвідки імперії в історичній динаміці та в усьому їх різномаїтті.

Дана тема залишається практично неопрацьованною в історіографії. Значна кількість іноземних (перш за все – англомовних) досліджень присвячена боротьбі Великої Британії та Російської імперії на Сході, однак їх автори, в основному, оперують фактологічним матеріалом, який не піддають достатньому теоретичному узагальненню, не виокремлюючи ні форм здійснення розвідки, ні методів, ні особливостей діяльності розвідників [9; 43]. Що стосується російськомовної та вітчизняної історіографії, то майже до кінця 1980-х рр.

дана тема не досліджувалася. Низка праць з'явилися в останні два десятиріччя, але в основному увага в них приділена конкретним питанням фактологічного характеру. До того ж багато місця відведено розвідці на Далекому Сході, а проблема військової розвідки на мусульманському Сході залишається слабо розробленою [1; 8; 9; 11; 12; 15; 18; 19; 28; 33; 34; 41]. Як джерела нами були використані опубліковані та архивні документи, мемуарна література, праці розвідників [2-4; 10; 13-16; 20; 23-25; 27; 29-32; 36]. Загальний аналіз літератури з проблеми показує, що за наявності великої кількості джерел вказана тема залишається недостатньо дослідженою.

Оцінюючи військову розвідку Росії на мусульманському Сході взагалі, необхідно відзначити, що протягом XIX ст. розвідувальні структури імперії знаходилися в процесі становлення і пошуків найбільш прийнятних методів роботи. Військова розвідка, в основному, носила в розглянутий період спорадичний характер, активізувалася у міру потреби. Лише у другій половині століття поступово почала викристалізовуватися її структура, а збирання інформації стало мати більш-менш систематизований характер. В залежності від методів збирання інформації, їх кінцевої мети та статусу розвідників можна виділити чотири форми здійснення військової розвідки на мусульманському Сході: рекогносцировки, військово-наукові експедиції, військово-дипломатичні місії, агентурна розвідка. При цьому в мирний і військовий час ці форми дещо відрізнялися за змістом. Розглянемо спочатку особливості мирного часу.

Рекогносцировки були, як правило, вивченням і топографічною зйомкою місцевості певного (найчастіше – прикордонного) району. Ними займалися офіцери та топографи Корпусу військових топографів, а із введенням в 1860-х рр. військово-окружної системи – офіцери та топографи штабу військового округу, в зону відповідальності якого входили ті чи інші райони країн Сходу. Окрім топографів рекогносцировки проводили також офіцери Генерального штабу (далі – ГШ). В рекогносцировках могли брати участь і офіцери різних родів військ, які служили в даному окрузі. Після повернення офіцери складали військово-географічний нарис району маневрів, в якому аналізували не тільки шляхи просування військ, характер місцевості і настрої місцевого населення, але і висловлювали припущення про необхідні заходи для забезпечення нормального руху військ, постачань води, харчів, фуражу. Відомості рекогносцировок найчастіше використовувалися для складання географічних, топографічних, військових та інших карт. У 1800-ті – 1880-ті рр. рекогносцировки носили практичний характер, оскільки забезпечували картографічним матеріалом розширення імперії на схід [14; 32]. Із затвердженням кордонів Росії в Центральній Азії в 1890-ті рр. рекогносцировки стали буденним заняттям для штабних офіцерів.

Військово-наукові експедиції як форма військової розвідки застосовувалися на мусульманському Сході російським урядом особливо активно в 1840-ві – 1860-ті рр. На першому місці серед завдань таких експедицій стояли саме військові. Очолювали їх або видатні учені, або офіцери (частіш за все – генштабісти), або торговці. Найчастіше такі експедиції здійснювалися під прикриттям Російського географічного товариства і офіційно мали статус наукових. Розвідка проводилася комплексно. У складі експедиції обов'язково були присутні топограф або офіцер ГШ, частіше – обидва відразу, а іноді топографів могло бути декілька, а очолювали їх офіцери-геодезисти (ці офіцери закінчували геодезичне відділення Академії ГШ). У їх обов'язки входила зйомка місцевості для подальшого нанесення на карту, вивчення шляхів можливого просування військ, їх забезпеченість водою, запасами харчів, фуражу, знайомство з місцевими соціально-політичними умовами. Тобто, як і в першому випадку розвідники знаходилися в статусі підлеглих і виконували буденну, поточну працю [3]. Із завоюванням Середньої Азії і встановленням кордонів імперії в Центральній Азії в цілому, посилка військово-наукових експедицій на території суміжних держав стала здійснюватися значно рідше. У 1870-ті – 1890-ті рр. в Середній Азії вони вже переважно були спрямовані на дослідження приєднаних земель. Наукова складова вийшла на перший план, відтіснивши військову [22, ч. 4, с. 44-55].

Що стосується військово-дипломатичних місій, то вони мали багато спільного з військово-науковими, але при цьому істотно від них відрізнялися. Відмінність полягала в тому, що на першому місці серед завдань місій стояли дипломатичні, а інші були похідними від них. Потрібно відзначити, що офіцери як знаходилися у складі дипломатичних місій, так і самі очолювали їх. У першому випадку вони грали підлеглу роль і виступали перш за все в ролі розвідників [31, ф. 483, спр. 117, л. 41]. У другому ж випадку офіцери ГШ очолювали місії і суміщали свою посаду з дипломатичною роботою [40, с. 299-325; 41]. Як правило, посилаючи такі місії, російський уряд переслідував тактичні цілі політичного характеру. При цьому вони збирали відомості і про країну перебування, і про міжнародний стан в регіоні. Ще однією важливою відмінністю місій і військово-наукових експедицій було те, що офіцери, які брали участь в них, повинні були надати в якості звіту військово-статистичний опис з мало не кожнодобовим розкладом своїх дій [31, ф. 445, спр. 16].

Найбільш розповсюдженою формою військової розвідки мирного часу була агентурна. Нею займалися і керували як безпосередньо військові агенти, які перебували в країнах Сходу, так і офіцери ГШ при штабах військових округів. Агентурна розвідка включала: роботу з агентами-інформаторами (шпигунами), збирання відомостей про армію, складання карт, маршрутних описів, дослідження життя тієї або іншої країни [31, ф. 446, спр. 47, л. 61-64]. Військові агенти (атташе) з

середини століття мали офіційний статус і прикріплялися до дипломатичних представництв імперії в різних країнах. Проте в більшості країн мусульманського Сходу навіть на початку ХХ ст. Росія не мала своїх офіційних військових представників (за виключенням Османської імперії). Тому основний контингент розвідників тут складали так звані негласні (таємні) військові агенти. Вони діяли неофіційно, під прикриттям торгівельних та дослідницьких товариств, консульських та інших посад.

Вказані форми військової розвідки часто перепліталися між собою, що іноді утруднює систематизацію. Наприклад, агентурною розвідкою займалися і учасники військово-наукових експедицій, і військово-дипломатичних місій, а виконуючі дипломатичні функції офіцери паралельно проводили військово-наукові спостереження. Та й рекогносцировки часто проводилися в ході виконання „праць з військової агентури”.

Що стосується військового часу, то вказані форми зберігалися, але змінювалося їх наповнення. Яскравими прикладами, що ілюструють дане твердження, можуть служити Хивінський похід 1873 р. і російсько-турецька війна 1877–1878 рр. [6; 7]. Під час підкорення Середньої Азії військові і мирні форми військової розвідки іноді перепліталися так, що чіткої межі між ними виділити не вдається. Проте в цілому відмінності існували. Так, рекогносцировки під час війни мали практичний характер: розвідка місцевості для проходу військ, для вибору місця таборування, дослідження театру передбачуваних бойових дій, збір відомостей про супротивника. На зайнятій російськими військами території вони знов набували наповнення мирного часу. Після закінчення війни одним з важливих завдань рекогносцировок ставала зйомка місцевості для встановлення точних кордонів на карті.

Військово-наукові експедиції у військовий час перш за все повинні були забезпечувати війська необхідною інформацією, хоча цим їх завдання не обмежувалися. Після того, як війська просуваються в глиб території, дослідницька складова знов висувалася на перший план.

Щодо дипломатичних місій у військовий час складно сказати, що вони зберігалися в колишньому вигляді. Дипломатична функція офіцерів зводилася до того, що вони могли вести переговори з супротивником в ході військових дій або брати участь в мирних переговорах після їх закінчення [5, с. 148]. Найчастіше їм відводилася роль військових радників.

Ведення агентурної розвідки в ході війни також набувало нових рис. Збирання відомостей про театр військових дій, про стан справ в країні безпосередньо напередодні початку війни, підбір агентів і провідників, які безперервно забезпечували б армію інформацією, – про все це турбувалися заздалегідь (хоча й не завжди) [28; 29]. Згідно з “Положенням про польове управління військ в мирний і військовий

час”, затвердженим 17 квітня 1868 р. Олександром II, організація розвідки на театрі війни покладалася на начальника польового штабу. Безпосередня ж відповідальність за збір відомостей про супротивника і театр війни лежала на штаб-офіцері над колоновожатими (колоновожатими в російській армії іменували офіцерів ГШ, завданнями яких було забезпечення пересування військ під час війни). Цю посаду займав офіцер ГШ, підлеглий безпосередньо начальникові польового штабу. У Воєнно-топографічному відділі штабу, очолюваному офіцерами ГШ, повинні були зосереджуватися топографічні і статистичні відомості про театр війни [31, ф. 485, спр. 1162, л. 1]. В Центральній Азії роль армій виконували експедиційні загони. Організація і координація агентурної розвідки в них лягала на плечі начальників штабів. В основному, інформація про супротивника надходила через лазутчиків, від місцевого населення, з допитів полонених і рекогносцировок окремих загонів експедиційних військ.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що на основі методів збирання інформації, статусу розвідника, кінцевої мети розвідувальної акції, ми виокремили чотири форми здійснення військової розвідки Російської імперії на мусульманському Сході протягом ХІХ ст.: рекогносцировки, військово-наукові експедиції, військово-дипломатичні місії, агентурна розвідка. Можна виокремити два основних засоби отримання розвідниками даних: особисте спостереження та через „другі руки” (через агентів, мандрівників, пресу тощо). Важливим показником є системність та постійність збирання даних. У другій та третій формах вони частіше за все були відсутні, в той час, як для рекогносцировок та агентурної розвідки – обов’язкові, хоча історично це не завжди мало місце. Методологічно вказані форми могли перетікати одна в одну, тому при їх визначенні в такому випадку вступають в дію дві наступні складові. В статусі розвідників в перших двох формах переважали виконавчі функції, а в третій та четвертій розвідники виступали переважно як організатори. Це не виключало їх залежного становища (від штабу, начальника місії тощо), однак в цілому вони мали більше самостійності в прийнятті рішень. Учасники військово-дипломатичних місій і військові аташе формально були захищені дипломатичним імунітетом. Однак більшість військових агентів на мусульманському Сході не мала такого привілею. Їх „імунітет” спирався, головним чином, на військове та політичне успіхи Росії в Азії та Європі. Статус розвідників залежав від кінцевої мети отримання даних. В перших двох випадках мова йшла головним чином про збирання технічної інформації для створення уяви про майбутній театр бойових дій. Завдання в третій та четвертій формах ставилися значно ширше. Головною метою розвідників тут було збирання якомога більшого та різноманітного об’єму відомостей щодо тієї чи іншої держави, території. Нарешті, вказані форми

здійснення військової розвідки дещо відрізнялися за змістом у мирний та воєнний час.

Історично майже до початку активного наступу Росії в Азії на мусульманському Сході переважали рекогносцировки і військово-дипломатичні місії. З розростанням сфери інтересів та посиленням впливу імперії у вказаному регіоні, включенням його частини до її складу на перше місце вийшли військово-наукові експедиції та агентурна розвідка.

Примітки

1. *Алексеев М.* Военная разведка России: От Рюрика до Николая II: В 2 кн. / М. Алексеев. – М., 1998.
2. „Большая игра” в Центральной Азии: „Индийский поход” русской армии. Сборник архивных документов / Сост. Т. Н. Загородникова. – М., 2005.
3. *Бларамберг И. Ф.* Воспоминания / И. Ф. Бларамберг. – М., 1978.
4. “Вы посылаетесь в страну, которую мы мало знаем”. Разведывательная “программа” русского консула в Кашгаре Н. Ф. Петровского // Источник. – 2002. – № 6.
5. *Гоков О. А.* Офицеры российского Генштаба в русско-турецкой войне 1877-1878 гг. / О. А. Гоков // Вопросы истории. – 2006. – № 7.
6. *Гоков О. А.* Офицеры российского Генерального штаба в Хивинском походе 1873 г. / О. А. Гоков // Наука и образование: Материалы всероссийской научной конференции. – Белово, 2003.
7. *Гоков О. А.* Российские офицеры и персидская казачья бригада (1877–1894 гг.) / О. А. Гоков // Canadian American Slavic Studies. – 2003. – Vol. 37. – № 4.
8. *Гусаров В. И.* Генерал М. Д. Скобелев: Легендарная слава и несбывшиеся надежды / В. И. Гусаров. – М., 2003.
9. *Данков А. Г.* Отечественная и британская историография о соперничестве России и Великобритании в Центральной Азии (XIX – начало XX вв.): Диссертация ... канд. ист. наук. – Томск, 2008.
10. *Деревянко И.* Щупальца спрута / И. Деревянко. – М., 2004.
11. *Дневник Д. А. Милотина:* В 4 т. / Ред. П. А. Зайончковский. – М., 1947–1950.
12. *Загородникова Т.* „Индийский поход” Александра II и его последствия / Т. Загородникова // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 11.
13. *Загородникова Т.* „Индийский поход” русской армии и миссия генерала Н. Г. Столетова в Кабул / Т. Загородникова // Восток. – 2006. – № 4.
14. *Залесов Н. Г.* Посольство в Хиву и Бухару полковника Игнатьева / Н. Г. Залесов // Русский вестник. – 1871. – № 2, 3.
15. *Иванин М.* Поездка на полуостров Мангышлак в 1846 г. / М. Иванин // Записки Русского Географического Общества. – 1847. – Кн. 2.

16. *Из тегеранского* дневника полковника В. А. Косоговского / Подг. к печ. Г. М. Петров. – М., 1960.
17. *Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках (1771–1867 годы)* / Подг. к печ. Ф. Н. Киреев, В. Я. Басин. – Алма-Ата, 1964.
18. *Карамов Я. А.* Граница с Афганистаном в конце XIX – начале XX в. в военно-стратегических планах России / Я. А. Карамов // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – 1999. – № 5.
19. *Кирпиченко В. А.* Основные этапы развития российской разведки. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.fsb.ru/history/read/1997.html>. Доступ – 21.05.2008.
20. *Красняк О. А.* Русская военная миссия в Иране (1879–1917 гг.) как инструмент внешнеполитического влияния России [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.hist.msu.ru/Science/Conf/01_2007/Krasniak.pdf. Доступ – 12.05.2009.
21. *Крестовский В. В.* В гостях у эмира Бухарского (путевой дневник) / В. В. Крестовский // Русский вестник. – 1884. – № 2, 3, 5–8.
22. *Лисицына Н. Н.* Русские военные агенты в Лондоне в конце XIX – начале XX в.: взгляд на Восток / Н. Н. Лисицына // Клио. – 2005. – № 1.
23. *Маслова О. В.* Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию: В 5 ч. / О. В. Маслова – Ташкент, 1962–1971.
24. *Милютин Д. А.* Воспоминания. 1860–1862 / Д. А. Милютин. – М., 1999.
25. *Милютин Д. А.* Воспоминания генерал-фельдмаршала графа Дмитрия Алексеевича Милютина (1843–1856) / Д. А. Милютин. – М., 2000.
26. *Миссия в Хиву и Бухару в 1858 году* флигель-адъютанта полковника Н. Игнатьева. – СПб., 1897.
27. *Небренчин С. М.* Мусульманский Восток и русская армия / С. М. Небренчин // Военно-исторический журнал. – 1995. – № 4.
28. *Освобождение Болгарии от турецкого ига.* Документы: В 3 т. – М., 1961–1964. – Т. 1, 2.
29. *Очерки истории российской внешней разведки:* В 6 т. / Гл. ред. Е. М. Примаков. – М., 1996. – Т. 1.
30. *Паренсов П. Д.* Из прошлого: В 5 ч. / П. Д. Паренсов. – СПб., 1901. – Ч. 1, 2.
31. *Присоединение Туркмении к России* (сборник архивных документов) / Ред. А. Ильясов. – Ашхабад, 1960.
32. *Російський державний військово-історичний архив.* – Ф. 400, 401, 409, 441, 445, 446, 483, 485, 486, 488.
33. *Русско-туркменские отношения в XVIII–XIX вв. (до присоединения Туркмении к России).* Сборник архивных документов / Сост. Х. Атаев, М. Аннанеспесов. – Ашхабад, 1963.
34. *Смирнов А.* У стен Индии. Памирские походы при Александре III / А. Смирнов // Родина. – 2001. – № 8.

35. *Стародымов Н. А.* Отважный разведчик Николай Артамонов задолго до войны сформировал разведывательную сеть в Турции / Н. А. Стародымов // Военно-исторический журнал. – 2001. – № 10.
36. *Сыздыкова Е. С.* Российские военные и Казахстан: вопросы социально-политической и экономической истории Казахстана XVIII-XIX вв. в трудах офицеров Генерального штаба России / Е. С. Сыздыкова. – М., 2005.
37. *Фаврикодоров К. Н.* Воспоминания лазутчика русской армии в войну 1877–1878 годов / К. Н. Фаврикодоров // Исторический вестник. – 1885. – Т. 22. – Кн. 10, 11.
38. *Халфин Н. А.* Политика России в Средней Азии (1857–1868) / Н. А. Халфин. – М., 1960.
39. *Халфин Н. А.* Присоединение Средней Азии к России (60-90-е годы XIX в.) / Н. А. Халфин. – М., 1965.
40. *Халфин Н. А.* Россия и ханства Средней Азии (первая половина XIX века) / Н. А. Халфин. – М., 1974.
41. *Халфин Н. А.* Три русские миссии. Из истории внешней политики России на Среднем Востоке во второй половине 50-х годов XIX века / Н. А. Халфин // Труды среднеазиатского государственного университета им. В. И. Ленина. Новая серия. – Вып. 78. Исторические науки. – 1956. – Кн. 13.
42. *Хевролина В. М.* Российский дипломат граф Николай Павлович Игнатъев / В. М. Хевролина. – М., 2004.
43. *Хопкирк П.* Большая Игра против России. Азиатский синдром / П. Хопкирк. – М., 2004.

УДК 94: [323.3-054.73(=161.1)] (438) «192/193»

Социально-экономическая адаптация русских беженцев в Польше в 20-30-е годы XX века

Елкин А. И.

Йолкін А. І. Соціально-економічна адаптація російських емігрантів у Польщі в 20-30-х роках XX століття. В статті розглядаються об'єктивні та суб'єктивні фактори, які впливали на працевлаштування російських емігрантів в країні. Показані напрямки діяльності емігрантських організацій щодо адаптації емігрантів: створення бюро праці, різних майстерень, картелів праці. Тяжка економічна ситуація у Польщі, масове безробіття,